

H. Varga Gyula

Szövegkutatás és hatalom*

Korábbi személyes beszélgetéseinkben is, valamint tanszéki vitáinkon is szóba került a magyar szövegtani kutatás helyzete, irányzatai, kapcsolódásai a nemzetközi felfogásokhoz. Mindezek summázataként legutóbbi műhelyvitánkon Bencze Lóránt – a szövegtan „tündökléséről és bukásáról” szólva – áttekintette a nemzetközi és a magyar irányzatokat. Szerinte a szövegek kutatásának vissza kellene térnie az angolszász eredetű *discourse analysis* – dis(z)kurzuselemzés, mely nem tévesztendő össze a konverzáció-, más szóval társalgáselemzéssel – felfogásához. A textusok felderítéséhez nem nyelv(észet)i módszerekkel kellene közelíteni, hanem szociológiai, szociolingvisztikai, illetve (nyelvészeti) antropológiai szemlélettel.

Már akkor fölvetette egy ugyancsak angolszász eredetű szövegelmélet, a Critical Discourse Analysis (CDA) tanulmányozásának a szükségességét. A kritikai szövegelemzés azonban – a megnevezés sugallta értelmezéssel ellentétben – nem szövegkritikát vagy valami effélét jelent, hanem sokkal inkább társadalomkritikát. Így válik nyilvánvalóvá Bencze Lóránt találó címadása: a hatalom kommunikációja. De mielőtt erre rátérnénk, érdemes elgondolkodnunk egy kissé a kifejezésen: *a hatalom kommunikációja*.

Először is: mit értünk hatalmon? A meghatározással már sokan próbálkoztak, különböző tudományterületek kutatói a filozófusoktól kezdve az esztétákon, a szociológusokon és politológusokon át a legkiválóbb művészekig igyekeztek értelmezni, pontosítani a fogalmat. A hatalomnak mint jelenségnek az eredetét tekintve alighanem igen messzire kellene visszamenni az időben. Az élőlények világát nézve úgy tűnik föl számunkra, hogy a hatalom nem feltétlenül a civilizáció terméke. Az egyedeknek vagy csoportoknak más egyedek vagy csoportok fölötti dominanciáját – mint a hatalom alapmegnyilvánulását – az állatvilágban is megfigyelhetjük: minél szervezettebb közösségben él egy faj, annál jellemzőbb rá a hatalom érvényesülése, működése. Az viszont könnyen be- és átlátható, hogy a törzsfajlódás során az állati közösségektől sokszorosan bonyolultabb emberi közösségek, majd pedig a civilizáció e dominanciának (hatalomnak) egészen sajátos formáit, rendkívül differenciált és árnyalt rendszereit, eszköztárát alakította ki.

Hatalmon ma a mindennapi gondolkodásban egyfelől erőt, másfelől erőszakot értünk. Merthogy a hatalomhoz legalább két partner kell: aki gyakorolja, és akin

* Elhangzott az EKF Kommunikáció Tanszékének szakmai vitáján 2006. március 20-án.

gyakorolják. Akinek (vagy akiknek) ereje és lehetősége van akaratát, véleményét, nézeteit, értékrendjét stb. rákényszeríteni más(ok)ra, illetve aki(k) valamilyen okból kénytelen(ek) engedelmeskedni, alávetni magát más(ok) véleményének, nézeteinek, értékrendjének stb. A hatalom főleg akkor érvényesül, ha valakinek nincs szándékában más(ok)nak az akaratát, véleményét, nézeteit, értékrendjét stb. elfogadni, tudomásul venni vagy aszerint cselekedni. Esetleg ezzel az akarattal még szembe is fordul, annak ellenáll, ennek ellenére az ő ellenében ható akarat érvényesítését nem tudja megakadályozni. A Wikipédia ezzel kapcsolatban Max Webert idézi: „Hatalomnak azt a társadalmi kapcsolatokban rejlő lehetőséget nevezzük, amely megengedi, hogy az egyik ember akár a másik ellenállása ellenére is véghez vigye akaratát, függetlenül attól, hogy erre a lehetőségre mik vagy milyen eszközök adnak módot.” Ettől vált a *hatalom* szavunk általában pejoratív hangzású.

A hatalom azonban nemcsak egyes emberek között, a személyes emberi kapcsolatokban jön létre, hanem a közösségekben is, s ilyenformán társadalmiasul. Sőt, a társadalom differenciálódásával a csoportok közötti dominanciának is alapjává vált, vagyis bizonyos társadalmi csoportok gyakorolhatják a hatalmat más csoportok felett.

A hatalom gyakorlására az emberiség történetében kialakult a megfelelő – általában fizikai, katonai – eszköztár, illetve apparátus. A modern társadalmakban, pontosabban a demokráciában a fizikai kényszerítőeszközöket felváltotta – ahogyan Bencze Lóránt fogalmazott – a verbális ráhatás. A fegyver erejét egyre inkább a szó ereje váltja föl. A környezet meggyőzése persze nem új találmány, ahogyan a demokrácia sem. Az ókori görög retorikusok a meggyőzést tartották értéknek és elérendő célnak, többen már akkor elvetették a meggyőzéssel vetélkedő rábeszélést. (Úgy tűnik, a rábeszélés mai „modern” leszármazottja a manipuláció.) Sőt, a demokráciában a meggyőzött többség a maga jószántából vagy akaratából emeli a hatalomba a kiválasztott vezéreket. Ettől válik a hatalom elfogadottá, mai divatos szóval élve: legitimé. A harc a többség meggyőzőségeért folyik, ebben a küzdelemben a fegyverek arzenálját a kampányeszközök kelléktára, a harcmezőt pedig a média váltja föl.

Témánkkal kapcsolatban fölvetődő következő kérdés: milyen hatalom kommunikációjára kell gondolnunk? Politikaira? Gazdaságira? Van másféle is? Létezik-e, működik-e valamiféle hatalom a társadalmi együttműködés olyan területein, mint például a tudományok vagy a művészetek világa? Ha belegondolunk, nem is olyan képtelen a kérdés. Ha a művészeteket nézzük, láthatjuk, hogy az értékrendek időről időre változnak. Egy adott kor értékrendjét a feltörekvő újítók kikezde(het)ik, s az akadémikus előírások megkérdőjeleződnek. Mivel az aktuális uralkodó úrust uralomra juttató művészek, esztéták, kutatók intézményesítették, így ők mint a „hatalom” letéteményesei és gyakorlói természetesen körömszakadtáig védik az általuk normatívnak tartott akadémikus esztétikai értékeket. Az újítók pedig fokozott harcot indítanak a szerintük korszerűtlen, vaskalapos nézetekkel és képviselőikkel

szemben. A művészetek történetében gyakori eset, hogy az újítók győznek, s „átveszik a hatalmat”. Lassan konszolidálják, elfogadtatják nézeteiket, kidolgozzák elméleteiket, esztétikai elveiket, a szakmai testületekben átveszik a vezető szerepeket, vagyis kisajátítják a hatalmat. Ekkorra azonban már ott liheg a nyakukon a trónkövetelők következő csapata. És így van ez a tudományokban is. (Emlékezzünk pl. olyan „eretnek” állításokra, mint hogy a föld nem lapos.) Minden tudományban mindig kialakul egy tudományos elit, amely az akadémiai irányokat manifesztálja. Ez így természetes, nincs is ezzel különösebb probléma.

Ezzel elérkeztünk a harmadik kérdéshez: hogyan kommunikálja a hatalom önmagát? Az élet, a társadalom különböző területein működő „hatalmak” milyen kommunikációs eszköztárral bírnak verbális és nem verbális üzenetek megformálásában. Hogyan kommunikálódik a hatalom? És nemcsak a politikai.